

10-mavzu. Qushlarning inson hayotidagi roli va muhofazasi

Qushlar tabiatning eng go'zal, eng muhim va ajralmas qismlaridan biridir. Ular nafaqat tabiat go'zalligini bezab turadi, balki inson hayoti va butun ekotizim uchun katta ahamiyatga ega. Qushlar million yillar davomida tabiat bilan uyg'un holda yashab, o'simliklar, hayvonlar va odamlar o'rtasida tabiiy muvozanatni saqlab turishda muhim rol o'ynab kelmoqda. Ularning mavjudligi tabiiy muhitning sog'lomligini ko'rsatuvchi asosiy belgidir. Qushlar inson hayotida juda ko'p foydali jihatlariga ega. Eng avvalo, ular ekotizimdagi zararkunandalarni yo'qotishda katta ahamiyatga ega bo'lgan jonivorlardir. Masalan, qishloq xo'jaligi yerlari, bog'lar va dalalarda ko'plab hasharotlar hosilga zarar yetkazadi. Qushlar esa shu hasharotlar bilan oziqlanib, ularning sonini tabiiy yo'l bilan kamaytiradi. Shuning uchun ham ko'plab dehqonlar qushlarning mavjudligini o'z hosillari uchun himoya sifatida ko'radi. Agar qushlar bo'lmaganda, hasharotlar soni keskin ko'payib ketgan bo'lardi va bu insonlar uchun katta iqtisodiy yo'qotishlarga sabab bo'lardi. Qushlarning yana bir muhim roli — o'simliklar urug'larini tarqatishdir. Ular mevalar bilan oziqlanganda urug'larni boshqa joylarga olib borib, tabiiy tarzda yerga tushiradilar. Bu jarayon o'simliklarning ko'payishiga, o'rmonlarning yangilanishiga va biologik xilma-xillikning saqlanishiga yordam beradi. Ayniqsa, o'rmonlarda yashovchi turli rangdagi qushlar o'simliklar hayotida muhim bog'lovchi halqa hisoblanadi. Shunday qilib, qushlar tabiatda hayot aylanishining muvozanatini ta'minlovchi vositachilar sifatida xizmat qiladi. Bundan tashqari, qushlar tabiatdagi tozalikni saqlashda ham muhim ahamiyatga ega. Ba'zi yirtqich qushlar, masalan, lochin, burgut, qora laylak yoki kalxatlar o'lik hayvon qoldiqlari bilan oziqlanadi. Bu holat kasalliklarning tarqalishini kamaytiradi va ekologik tizimda tozalikni ta'minlaydi. Aks holda, o'lik hayvonlar chirib, havoni ifloslantirishi, kasallik keltirib chiqaruvchi mikroblarning ko'payishiga sabab bo'lardi. Qushlar esa bu jarayonni tabiiy yo'l bilan nazorat ostida ushlab turadi. Qushlar inson ruhiyati uchun ham foydalidir. Ularning chiroyli ovozlari, rang-barang patlari, uchish harakatlari odamga zavq,

tinchlik va ilhom bag'ishlaydi. Qushlarning sayrashi ertalabki havoga o'ziga xos joziba baxsh etadi. Psixologlar fikricha, tabiatda, xususan, qushlar tovushi eshitiladigan joylarda bo'lish insonda stressni kamaytiradi, kayfiyatni ko'taradi va ruhiy tinchlik beradi. Shu sababli ko'plab san'at asarlarida, she'rlarda va qo'shiqlarda qushlar erkinlik, go'zallik va baxt ramzi sifatida tilga olinadi. Insoniyat tarixida qushlarning roli har doim muhim bo'lgan. Ular qadim zamonlardan buyon inson madaniyatida, san'atda va e'tiqodlarda o'z o'rniga ega. Masalan, oq kaptar tinchlik ramzi sifatida, burgut esa kuch va jasorat ramzi sifatida qaraladi. Ko'plab xalqlarning bayrog'ida qush tasviri mavjud. Bundan tashqari, insonlar qadimdan qushlardan turli maqsadlarda foydalangan: pochta yetkazishda, ovda yordamchi sifatida yoki oziq-ovqat manbai sifatida. Biroq so'nggi asrlarda inson faoliyati tufayli ko'plab qush turlari yo'qolib ketish xavfiga duch kelmoqda.

1-rasm

**Lochin (Falco peregrinus) – yirtqich qush,
kemiruvchilar va kichik qushlarni ovlaydi.**

O'rmonlarning kesilishi, sanoat chiqindilari, shaharlarning kengayishi, qishloq xo'jaligida kimyoviy moddalarning ortiqcha ishlatilishi va iqlim o'zgarishi qushlarning tabiiy yashash joylarini yo'qotmoqda. Shu sababli ayrim turlar endilikda faqat qo'riqxonalar yoki maxsus hududlarda saqlanib qolmoqda. Masalan, O'zbekiston hududida ilgari keng tarqalgan ayrim yovvoyi qushlar endilikda juda kam uchraydi. Bu esa ekotizim muvozanatining buzilishiga olib keladi. Qushlarni muhofaza qilish hozirgi davrning eng muhim ekologik vazifalaridan biridir. Ularning sonini ko'paytirish va yashash joylarini saqlab qolish uchun butun dunyoda turli chora-tadbirlar amalga oshirilmoqda. Eng samarali usullardan biri bu — tabiiy muhitni asrab-avaylashdir. O'rmonlarni kesmaslik, suv havzalarini ifloslantirmaslik, dala va tog'li hududlarda qushlarning uya joylarini buzmaslik kabi harakatlar katta ahamiyatga ega. Bundan tashqari, maxsus milliy qo'riqxonalar, ornitologik bog'lar va tabiiy parvarish markazlari tashkil etilmoqda. Bunday joylarda noyob qush turlari parvarish qilinadi, ko'paytiriladi va tabiiy muhitga qaytariladi. Qushlarni muhofaza qilish faqat hukumat yoki ekologik tashkilotlarning vazifasi emas, balki har bir insonning burchidir. Har birimiz o'z atrofiga e'tiborli bo'lishimiz, qushlarga zarar yetkazmasligimiz, ularning uyalarini buzmasligimiz va ularni himoya qilishda faol bo'lishimiz kerak. Maktab o'quvchilari, talabalar, dehqonlar va shahar aholisi ham tabiatni sevishtirish, qushlarni asrash madaniyatiga ega bo'lishlari lozim. Qushlarga suv qo'yish, uyalarini uchun sharoit yaratish, daraxt ekish — bu oddiy, ammo juda foydali ishlar hisoblanadi. O'zbekiston hududi qushlar uchun juda qulay geografik joylashuvga ega. Chunki mamlakatimiz ko'chuvchi qushlar yo'nalishida joylashgan. Bahor va kuz fasllarida minglab qushlar bizning hududimiz orqali o'tadi. Ularning ko'pchiligi Orolbo'yi, Zarafshon vodiysi, Hisor tog'lari va Qizilqum hududlarida to'xtab dam oladi. Shu sababli bu joylarni himoya qilish, suv resurslarini tejash va o'simliklarni saqlash qushlar uchun ham, insonlar uchun ham foydalidir.

Agar qushlar yo'qolsa, tabiatdagi muvozanat buziladi. O'simliklar urug' tarqatish imkonidan mahrum bo'ladi, hasharotlar soni ortadi, bu esa qishloq

xo‘jaligiga zarar yetkazadi. Qushlarning kamayishi natijasida butun ekotizim o‘zgaradi. Shu sababli qushlarni himoya qilish bu — tabiatni, hayotni, hatto insonning o‘z kelajagini himoya qilishdir. Xulosa qilib aytganda, qushlar tabiatning bebaho boyligidir. Ular tabiatda go‘zallik, uyg‘unlik va muvozanatni ta‘minlab turuvchi mavjudotlardir. Ularning roli faqat hasharotlarni yo‘qotish yoki urug‘ tarqatish bilangina chegaralanmaydi, balki ular butun tiriklik zanjirining ajralmas halqasidir. Qushlarni asrash, ularning yashash joylarini himoya qilish — bu insoniyatning kelajakka bo‘lgan mas‘uliyatidir. Har bir daraxt ekan, suv havzasini tozalagan, qush uyasini asragan inson aslida o‘z farzandlari uchun toza, sog‘lom va go‘zal hayot yaratgan bo‘ladi. Shu sababli qushlarni sevaslik, ularni asraylik va ularning tabiatdagi muhim rolini hech qachon unutmaylik. Qushlar ekotizimda va inson hayotida turli jihatlarida katta foyda keltiradi. Avvalo, ular zararkunandalarni nazorat qilishda muhim rol o‘ynaydi: qushlar yiliga milliardlab hasharotlarni iste‘mol qilib, dehqonchilik mahsulotlarini zarar yetkazuvchilardan himoya qiladi. Shuningdek, qushlar urug‘ tarqalishini ta‘minlab, mevalar, urug‘lar va o‘simlik qismlarini tashib, o‘simliklarning yangi hududlarda o‘sishini rag‘batlantiradi.

Qushlarning chiqindilari — guano — tuproq uchun foydali o‘g‘it bo‘lishi mumkin; ayniqsa dengiz qushlarining guanosi ekosistemada mineral moddalarni to‘plashda ahamiyatli. Qushlar oziqlanadigan va oziq-ovqat manbai sifatida ham xizmat qilgan (go‘sht, tuxum) va inson madaniyatida ramziy ma‘noga ega bo‘lishi mumkin. Bundan tashqari, qushlar ekotizim indikatorlari bo‘la oladi — ularning holati ekologik muhit sog‘lig‘i to‘g‘risida signal beradi. Va nihoyat, qushlar psixologik va madaniy qimmatga ega: ularning qo‘shiqlari, go‘zal manzaralari inson ruhiyatini ko‘taradi, stressni kamaytiradi, asar yaratish va ilhomlantirish manbai bo‘lishi mumkin.

2-rasm

Turna (*Grus grus*) – suv havzalari yaqinida yashaydi, uzoq migratsiya qiluvchi qush.

“Zararli” deganda, bu odatda qushlar insonlar uchun qanday noqulayliklar keltirishi mumkinligi yoki ba’zi turlarning ekologik muvozanatga salbiy ta’siri tushuniladi. Quyida ba’zi misollar:

- O‘simlik ekinlariga zarar yetkazuvchi turlar: Masalan, yirik populyatsiyaga ega bo‘lgan qushlar daraxt mevalarini, hosil ekinlarini yeyishi mumkin.
- Shimoliy va invaziv turlar: Ayrim qushlar (yo‘q joydan keltirilgan) mahalliy qushlar bilan oziq-ovqat, uy-joy uchun raqobatga tushishi mumkin.
- Kasallik tashuvchilar: Ba’zi qushlar (pigeon, galstuk, gullar) o‘zlarining excrementlari orqali zoonoz kasalliklarni (insonga yuqadigan kasalliklar) tarqatishi mumkin.
- Shovqin va ifloslik: Qushlarning shovqini shahar ichida noqulaylik tug‘dirishi, ularning chiqindilari binolarga, avtoulavlarga zarar yetkazishi mumkin.

Shu bilan birga, agar qushlar juda ko‘p bo‘lsa, ular qishloq xo‘jaligi hududlarida epizodik zarar yetkazishi ham mumkin.

3-rasm

Qarg‘a (*Corvus corone*) – juda aqlli qush, lekin ba‘zan ekinlarga zarar yetkazadi.

Qushlarning foydasi:

Qushlar ekotizimda va inson hayotida turli jihatlarida katta foyda keltiradi. Avvalo, ular zararkunandalarni nazorat qilishda muhim rol o‘ynaydi: qushlar yiliga milliardlab hasharotlarni iste‘mol qilib, dehqonchilik mahsulotlarini zarar yetkazuvchilardan himoya qiladi. Shuningdek, qushlar urug‘ tarqalishini ta‘minlab, mevalar, urug‘lar va o‘simlik qismlarini tashib, o‘simliklarning yangi hududlarda o‘sishini rag‘batlantiradi. Qushlarning chiqindilari — guano — tuproq uchun foydali o‘g‘it bo‘lishi mumkin; ayniqsa dengiz qushlarining guanosi ekosistemada mineral moddalarni to‘plashda ahamiyatli. Qushlar oziqlanadigan va oziq-ovqat manbai sifatida ham xizmat qilgan (go‘sht, tuxum) va inson madaniyatida ramziy ma‘noga ega bo‘lishi mumkin. Bundan tashqari, qushlar ekotizim indikatorlari bo‘la oladi — ularning holati ekologik muhit sog‘lig‘i to‘g‘risida signal beradi. Va nihoyat, qushlar psixologik va madaniy

qimmatga ega: ularning qo'shiqlari, go'zal manzaralari inson ruhiyatini ko'taradi, stressni kamaytiradi, asar yaratish va ilhomlantirish manbai bo'lishi mumkin.

4-rasm

Laylak (*Ciconia ciconia*) – tinchlik va farovonlik ramzi, qurbaqa va hasharotlar bilan oziqlanadi.

Zararli qush turlari va tahdidlar:

“Zararli” deganda, bu odatda qushlar insonlar uchun qanday noqulayliklar keltirishi mumkinligi yoki ba’zi turlarning ekologik muvozanatga salbiy ta’siri tushuniladi. Quyida ba’zi misollar:

- O‘simlik ekinlariga zarar yetkazuvchi turlar: Masalan, yirik populyatsiyaga ega bo‘lgan qushlar daraxt mevalarini, hosil ekinlarini yeyishi mumkin.
- Shimoliy va invaziv turlar: Ayrim qushlar (yo‘q joydan keltirilgan) mahalliy qushlar bilan oziq-ovqat, uy-joy uchun raqobatga tushishi mumkin.

- Kasallik tashuvchilar: Ba'zi qushlar (pigeon, galstuk, gullar) o'zlarining excrementlari orqali zoonoz kasalliklarni (insonga yuqadigan kasalliklar) tarqatishi mumkin.
- Shovqin va ifloslik: Qushlarning shovqini shahar ichida noqulaylik tug'dirishi, ularning chiqindilari binolarga, avtoulavlarga zarar yetkazishi mumkin.

Shu bilan birga, agar qushlar juda ko'p bo'lsa, ular qishloq xo'jaligi hududlarida epizodik zarar yetkazishi ham mumkin.

Qizil kitobdagi qushlar

Qizil kitob ("Red Book" yoki "Red List") — xavf ostida bo'lgan turlar, yo'qolish xavfi yuqori bo'lgan turlar ro'yxati. Qushlar orasida ko'plab turlar ushbu ro'yxatda mavjud. Masalan:

- Qisqa misollar: *White-rumped vulture* (oq dumli qaldirg'och) — IUCN bo'yicha "Critically Endangered" (boshida) sifatida keltiriladi.
- Yirik iboralar: BirdLife International va IUCN tomonidan qushlar bo'yicha turli turlar ro'yhatga olingan, ularning holati "vulnerable", "endangered", "critically endangered" kabi kategoriyalarga taqsimlanadi.
- Markaziy Osiyo / O'zbekiston kontekstida: O'zbekiston hududida ham 52 ta global xavf ostida bo'lgan qush turi belgilangan (IUCN yoki Milliy Qizil Kitob) bo'lib, ba'zilari *Sociable Lapwing* kabi migrator turlardir.

Qizil kitobdagi qushlar odatda muhofaza ostida bo'ladi, ular uchun maxsus hududlar ajratiladi, reproduktiv faoliyat monitoring qilinadi va xavf omillari bartaraf etiladi.

Ekologik muammolar:

Qushlar uchun bugungi kunda bir qator jiddiy ekologik muammolar mavjud:

- Habitat yo'qolishi va parchalanishi: daraxtlarning kesilishi, vadi va wetlandlarning qurishi, shahar kengayishi — bular qushlarning yashash joylarini qisqartiradi.

- Iqlim o'zgarishi: iqlim o'zgarishi migratsiya yo'llarini, ovqat zaxiralarini va yashash sharoitlarini o'zgartiradi. Ko'plab qushlar yangi sharoitga moslasha olmaydi.
- Pestitsidlar va kimyoviy moddalar: kimyoviy spreylardan foydalanish qushlar ovozlari, tuxumlari, oziq zanjiri orqali zarar ko'rishi mumkin.
- Elektr chiziqlari, shamollar, binolar bilan to'qnashuv: qushlar kechasi yoki migratsiya paytida elektr simlarga yoki katta oynalarga urilishi mumkin, bu ko'plab qushlar uchun halokatli bo'ladi.
- Noqonuniy ov va savdo: ayrim turlar ov qilinadi yoki savdoga chiqariladi, bu ularning sonini pasaytiradi.
- Kasalliklar va zaharlanishlar: qushlar kimyoviy zaharlanishlar, toksin moddalar, pestitsidlar yoki farmatsevtik moddalar (masalan, itoqli o'rgimchaklar) ta'sirida zarar ko'rishi mumkin.

Globally, holat shundan iboratki, "50 foizdan ortiq qush turlarining soni pasaymoqda" degan baholashlar mavjud.

Xulosa

Qushlar — tabiatning ajralmas va bebaho boyligidir. Ular ekotizim muvozanatini saqlashda, hasharotlarni yo'qotishda, urug'larni tarqatishda, hamda tabiatning go'zalligini boyitishda muhim rol o'ynaydi. Qushlar nafaqat ekologik, balki iqtisodiy va madaniy jihatdan ham inson hayotiga katta foyda keltiradi. Biroq so'nggi yillarda inson faoliyati, o'rmonlarning kesilishi, ifloslanish va iqlim o'zgarishlari natijasida ko'plab qush turlari yo'qolish xavfi ostida qolmoqda. O'zbekiston Qizil kitobiga kiritilgan qushlar sonining ortib borishi bu muammoning jiddiyligini ko'rsatadi. Shu sababli, qushlarni muhofaza qilish, ularning tabiiy yashash joylarini saqlab qolish, ovni cheklash va ekologik madaniyatni oshirish har bir insonning burchidir. Faqatgina tabiat va qushlarga mehr bilan yondashsak, ekologik muvozanatni saqlab, sog'lom va go'zal hayotni ta'minlashimiz mumkin.

SAVOLLAR:

1. Qushlar inson hayotida qanday foydali rol o'ynaydi?
2. Qushlarning tabiiy muhitdagi vazifalari nimalardan iborat?
3. Qushlar qishloq xo'jaligiga qanday ta'sir ko'rsatadi?
4. Qushlarning ayrim turlari insonlarga qanday zarar yetkazishi mumkin?
5. Hozirda qushlarning yo'qolib borishiga sabab bo'layotgan omillar nimalar?
6. Qushlarni muhofaza qilish uchun qanday choralar ko'rilmoqda?
7. O'zbekiston hududida muhofazaga olingan qushlar qaysilar?
8. Qushlarni asrashda har bir inson qanday hissa qo'sha oladi?